

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Tradycja czy nowoczesność? Młodzi mieszkańcy Górnego Śląska a fundamenty świata wartości

Author: Andrzej Górny

Citation style: Górny Andrzej. (2010). Tradycja czy nowoczesność? Młodzi mieszkańcy Górnego Śląska a fundamenty świata wartości. "Górnośląskie Studia Socjologiczne" Nr 1 (2010), s. 146-160.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Andrzej Górny

Uniwersytet Śląski, Katowice

Tradycja czy nowoczesność? Młodzi mieszkańcy Górnego Śląska a fundamenty świata wartości

Abstract: Contemporary world offers a far-reaching variety of ideologies, philosophies and possibilities of living. At the same time, there is no guarantee when it comes to universality and inviolability of any kind of moral values. This situation becomes the source of anxiety and even violent existential conflicts. Ever stronger individualisation and deinstitutionalization processes cause people (youth in particular) to face the whole range of serious challenges.

We could risk the thesis that a new mentality of the young generation is being formed and developed on the basis of contemporary social, political, economic and cultural transformations. Technical and technological progress results in a situation, that the youth and adolescence is significantly different nowadays from the youth of today's adults.

The future of the young generation is then questionable. In the conditions of the risk society nobody can be sure of their future. Hence, the questions about constant points of reference which let us not to lose orientation in this complicated reality become more and more important.

This article analyses the foundations of axionormative systems possible to be identified among young inhabitants of Upper Silesia. Thanks to the analysis of the specificity related to young people's world of values, we can come closer to answer the question about the location of today's youth on the tradition-modernity axis. It seems that reflexion of this type can not only throw light on the situation of Silesian young people, but it also allows for careful conclusions in relation to all young Poles.

Key words: youth, values, tradition, modernity, morality.

Współczesna rzeczywistość — czas wyborów

Czas dzisiejszy można określić mianem epoki wyborów. Współczesna rzeczywistość jest bowiem niesłychanie pluralistyczna we wszystkich niemal wymiarach

życia. Przejście od tradycji do nowoczesności wiąże się nierozzerwalnie z występowaniem pluralizmu kulturowego. Obecnie postrzega się świat jako chaotyczny układ suwerennych całości. Można właściwie zaryzykować twierdzenie, że pluralizm jest dziś jedną z naczelnych zasad, według których zorganizowane są nowoczesne społeczeństwa we wszystkich praktycznie aspektach¹. Rzeczywistość społeczna początku XXI wieku podlega intensywnym przemianom. Powodem — ale i skutkiem — zmian jest przeobrażenie systemów wartości, na jakich opiera się porządek społeczny. Jednym z wiodących trendów staje się relatywizacja sfery aksjologicznej. Obserwuje się również nasilenie tendencji fundamentalistycznych w różnych kontekstach życia społecznego. Nieustanna refleksja i namysł nad postępującymi przeobrażeniami wydają się zatem koniecznością. Szczególnie w odniesieniu do dzisiejszej młodzieży, która już jutro stanowić będzie o przyszłości świata.

P. Berger podkreśla, że dla świata nowoczesnego charakterystyczne jest przeświadczenie jednostki o tym, że o przeznaczeniu nie decyduje ślepy los, ale świadomy wybór. Przekonanie takie upowszechniło się wraz z intensywnym postępem nauki i techniki, który umożliwił radykalne zwiększenie możliwości kontroli człowieka nad środowiskiem naturalnym. Dzięki temu znacznie zmniejszyła się sfera życia mieszcząca te doznania, które doświadczane i odbierane były jako przeznaczenie (P.L. Berger, 1995, s. 159—160). Specyfika ta dotyczy zarówno spraw o charakterze zasadniczym, fundamentalnym dla ludzkiej egzystencji, jak i obszarów życia o mniej istotnym (przynajmniej na pierwszy rzut oka) znaczeniu.

O ile ludziom dorosłym, dojrzałym emocjonalnie, psychicznie i społecznie dość trudno odnaleźć się w nowych realiach, o tyle sytuacja młodzieży wydaje się jeszcze trudniejsza. Zasadniczy problem pojawia się już w momencie poszukiwania fundamentów, na których można by oprzeć cały system wartości. Odnalezienie kotwicy aksjologicznej dającej oparcie w zmiennej rzeczywistości jest dla młodych zadaniem coraz trudniejszym.

Dzisiejszy świat oferuje bardzo daleko idącą różnorodność ideologii, filozofii i możliwości życiowych. Jednocześnie brakuje pewnych gwarancji, co do uniwersalności i nienaruszalności jakichkolwiek wartości moralnych. Sytuacja ta staje się źródłem niepokoju, a nawet gwałtownych konfliktów egzystencjalnych. Przybiegające na siłę procesy indywidualizacji i dezinstytucjonalizacji powodują, że dziś człowiek, szczególnie młody i niedojrzały, staje wobec całego szeregu poważnych wyzwań. Młodzi często zdani są na własne siły w obliczu różnorodnych, nierzadko sprzecznych orientacji życiowych. Nie mogąc zrealizować osobistych celów i uniknąć licznych zagrożeń, popadają we frustrację, poczucie bezsensu życia i swoistą „bezdomność” (J. Mariański, 1998, s. 31).

¹ Taką też rangę temu zjawisku nadaje m.in. podejmujący problematykę wartości we współczesnym świecie J. Mariański (1997, s. 80).

Polska młodzież w początkach nowego wieku

Przełom polityczno-gospodarczy 1989 roku w Polsce doprowadził do znaczących przeobrażeń społecznych zapoczątkowanych przy znaczącym udziale ówczesnej młodzieży. Można powiedzieć, że wtedy właśnie rozpoczął się niezwykle dynamiczny proces pluralizacji życia społecznego we wszystkich jego wymiarach.

Pomimo upływu dwóch dekad od owego czasu, Polska wciąż jeszcze znajduje się w fazie transformacji. Czas ten i wszystkie związane z nim zjawiska szczególnie mocno dotyczą młodego pokolenia. Jest to okres niezwykle trudny. Przemiany, które objęły całokształt życia społecznego w naszym kraju, odcisnęły głębokie piętno w biografii współczesnej młodzieży. Społeczeństwo uległo polaryzacji, większość instytucji, w tym również socjalizacyjnych, dotknął kryzys. Jak sygnalizowano wcześniej, we wszystkie sfery życia wkroczył pluralizm i strukturalna indywidualizacja. W tych warunkach młodzież poszukuje swojej tożsamości osobowej — tworzy zręby własnego „ja”, buduje biografię moralną. W warunkach występowania wielości sposobów rozwoju moralnego i społecznego kształtuje się stosunek młodzieży do całości świata społecznego, jak również podejmowane są próby odnalezienia sensu egzystencji (J. Mariański, 1995, s. 59).

Dziś młodzi ludzie stoją u progu trzeciego tysiąclecia. Częstokroć współczesna młodzież określana jest mianem młodzieży epoki przemian (J. Bagrowicz, 2000, s. 47). Zmieniające się bardzo dynamicznie uwarunkowania współczesnej rzeczywistości odciskają wyraźne piętno na ich życiu.

Obecnie, pomimo że procesy transformacyjne nieco okrzepły, społeczeństwo polskie wciąż jest strukturą dynamiczną, w której szczególnie miejsce zajmuje młode pokolenie. Koniec XX i początek XXI wieku cechują się przyspieszoną dynamiką zmian gospodarczych, politycznych, kulturalnych, moralnych, religijnych i społecznych. Ta sytuacja niewątpliwie wywiera wpływ na preferencje młodego pokolenia co do wartości, przy czym nie można jednoznacznie określić, czy wpływ ten ma charakter pozytywny czy negatywny.

Można zaryzykować tezę, że oto powstaje nowa mentalność młodego pokolenia, rozwijająca się na bazie zachodzących współcześnie przemian społecznych, politycznych, ekonomicznych i kulturowych. Postęp techniczny i technologiczny powoduje, że młodość i dojrzewanie współcześnie znacznie różni się od młodości i dojrzewania dzisiejszych dorosłych.

Młodzież we współczesnych realiach dojrzewa szybciej nie tylko biologicznie, ale i społecznie. Jednak z przyspieszeniem rozwojowym młodych ludzi nie idzie w parze bezproblemowe osiągnięcie pełnej dojrzałości. Obserwowane rozchwianie ideologiczne i relatywizacja wszystkiego bez wyjątku prowadzi do sytuacji, w której młodzież startuje w dojrzałe życie, rozpoczynając od negacji ideałów zaproponowanych przez dorosłych (J. Bagrowicz, 2000, s. 57). Oczywiście, trzeba mieć świadomość, że bunt wobec ideałów starszego pokolenia jest nieodmiennie wpisany w okres dorastania. Dzisiaj zjawisko to przybiera jednak

zupełnie nowe formy. Niejednokrotnie mówi się wręcz o młodzieży jako osobnej *klasie społecznej*.

W warunkach społeczeństwa ryzyka nikt nie może być pewien swojej przyszłości. Istotne zatem staje się wyznaczenie stałych punktów odniesienia, pozwalających orientować się w skomplikowanej rzeczywistości.

Młodzi mieszkańcy Śląska a wartości

W kontekście zarysowanej wcześniej sytuacji młodzieży żyjącej w realiach Polski początku XXI wieku nasuwa się zasadnicze pytanie: Czy w świecie otwartych transferów kulturowych uwidaczniają się symptomy świadczące o funkcjonowaniu młodych w paradygmacie nowoczesność (czy późnej nowoczesności), czy też mamy do czynienia raczej z orientacją przeszłościową i nastawieniem na tradycję i historycznie ukształtowane dziedzictwo kulturowe?

Niniejszy artykuł stanowi próbę analizy fundamentów systemów aksjonormatywnych, możliwych do identyfikacji w środowisku młodych mieszkańców Śląska. Dzięki spojrzeniu na kilka najważniejszych wyznaczników świata wartości możliwa staje się próba ulokowania współczesnej młodzieży na osi *tradycja — nowoczesność*.

Śląska młodzież jest istotnym przedmiotem badań i analiz — wszak obszar województwa śląskiego, który w dużej mierze pokrywa się z kulturowo wyznaczonym terenem Górnego Śląska, zamieszkuje 4,7 mln osób, co stanowi 12,3% mieszkańców Polski. Wydaje się ponadto, że podobnie jak w odniesieniu do wielu innych ważkich kwestii społecznych młodzi mieszkańcy Górnego Śląska stanowią przedmiot badawczy, którego poznanie pozwala — pod warunkiem zachowania odpowiedniego dystansu — na formułowanie uogólnień i wniosków wykraczających poza badany teren. Ze względu na specyfikę, historię, infrastrukturę i zachodzące przemiany prowadzone tu analizy pozwalają wyznaczyć i zdiagnozować procesy, z jakimi mamy do czynienia w szerszej perspektywie. Na terenie Górnego Śląska uwidaczniają się zjawiska specyficzne dla całego polskiego społeczeństwa. Zaobserwowane wśród górnośląskiej młodzieży transformacje dają dobry pogląd na kierunek i natężenie zmian, jakie są udziałem wszystkich młodych Polaków.

Niniejsza refleksja opiera się na kilku projektach badawczych, realizowanych całościowo lub częściowo w przestrzeni kulturowej Górnego Śląska. Ich wyniki pozwalają na stworzenie dość wiarygodnego szkicu portretującego orientacje aksjologiczne młodzieży mieszkającej na tym terenie.

W 2002 roku przeprowadzono badania dotyczące miejsca religii w systemach wartości młodzieży gimnazjalnej zamieszkującej teren praktycznie całego województwa śląskiego (próba liczyła 1008 respondentów). W 2006 na terenie Rybnika zrealizowano projekt koncentrujący się wokół specyfiki religijności młodzieży studenckiej (próba 218 studentów). Najnowszym przedsięwzięciem jest projekt

badawczy, stanowiący próbę sportretowania młodych mieszkańców stolicy województwa — Katowic (próba 557 uczniów katowickich szkół średnich).

Aby odnieść się do pytania postawionego w tytule artykułu, skoncentrowano się na analizie trzech uznanych za kluczowe obszarów problemowych. Przyjrzano się globalnym postawom wobec nienaruszalności systemu wartości stanowiącego moralny kręgosłup, zwrócono uwagę na ocenę roli i znaczenia rodziny w planach życiowych młodzieży oraz skoncentrowano się na specyfice religijności młodych.

Relatywizm czy absolutyzm?

Podejmując problematykę związaną z identyfikacją świata wartości, należy przede wszystkim uchwycić postawy wobec nienaruszalności zasad stanowiących fundamenty, na których może opierać się cały system aksjonormatywny człowieka. Punktem wyjścia jest tu pytanie: Czy można współcześnie mówić o bazie, solidnym fundamencie, na którym wyrasta całe uniwersum wartości?

Nieustannie trwają spory o to, czy istnieją obiektywne normy i wartości moralne określające reguły postępowania człowieka w społeczeństwie. W wielu podejmowanych w Polsce projektach badawczych częstokroć analizowano problematykę związaną z obowiązywaniem w życiu człowieka norm moralnych. J. Mariański zwraca uwagę, że dla identyfikacji kondycji moralnej człowieka istotne jest rozpoznanie, czy skłania się on ku etyce rygorystycznej czy też raczej ku etyce relatywistycznej (J. Mariański, 1995, s. 104). Bardzo ważnym aspektem orientacji moralnej jest bowiem przekonanie o absolutnym bądź relatywnym charakterze norm moralnych. W społeczeństwach wchodzących w fazę ponowoczesności obserwuje się prymat relatywizmu we wszystkich sferach życia społecznego. Z. Bauman pisze: „W polifonii rozmaitych i rozproszonych, a często wzajem sprzecznych głosów i wśród zmiennych i ulotnych lojalności cechujących »zderegulowanie«, pokawałkowane doświadczenie codzienne człowieka ponowoczesnego, pomysł, że rozdział między dobrem a złem został raz na zawsze przeprowadzony i że aktorom nie pozostaje nic innego, jak poznać, zapamiętać i stosować jednoznaczne przepisy moralne wypracowane dla każdej sytuacji, w jakiej mogą się znaleźć — stracił wiele ze swej wiarygodności” (1992, s. 84).

W społeczeństwie polskim zdaje się pogłębiać proces społecznej reinterpretacji norm i pojęć moralnych, który obejmuje nie tylko reguły związane z konkretnymi sytuacjami życiowymi, ale i te absolutnie podstawowe. Jego skala jest tak znacząca, że niekiedy wręcz mówi się o swoistej hiperinflacji moralnej (J. Mariański, 1991, s. 49).

W dzisiejszym świecie obserwuje się dość wyraźną tendencję jednostek do suwerennego decydowania o tym, co jest dobre, a co złe. W realiach społeczeństwa wielu możliwości, w rzeczywistości określanej jako postmodernizm człowiek nie jest w stanie dokonywać rozróżnień pomiędzy obiektywnie pojmowanym dobrem

i złem, co więcej, pod znakiem zapytania staje sens formułowania takich uniwersalnych kategorii (I. Wrońska, J. Mariański, 1999, s. 111). Zjawisko to niesie doniosłe konsekwencje dla funkcjonowania ładu społecznego. Człowiek zanurzony w pluralistycznym społeczeństwie dokonuje wyborów nie na podstawie jednoznacznych kryteriów określających dobro i zło (szczególnie tych mających oparcie w religii), ale na podstawie kryteriów indywidualnych kształtowanych pod wpływem wielu różnorodnych opcji, trendów, ruchów i grup społecznych. Postmodernistyczna dowolność, pluralizm prowadzi do utraty ogólnej orientacji w gąszczu wielu możliwości życiowych. Obserwuje się zatem proces wyzbywania się uniwersalnych wartości właściwych dla całego społeczeństwa. Relatywizacja dosięga właściwie wszystkich sfer życia człowieka, łącznie z uznawanymi ideałami oraz systemem aksjonormatywnym (Z. Sareło, 1995, s. 22—24).

Jak zatem sygnalizowane zjawiska uzewnętrzniają się w postawach śląskiej młodzieży? Szczególnie ważną sprawą jest identyfikacja postaw młodszej młodzieży, która znajduje się w okresie wyjątkowo dynamicznego rozwoju społecznego i intensywnie przebiegającego procesu konstruowania podwalin pod system aksjonormatywny.

Większość badanych gimnazjalistów z terenu województwa śląskiego opowiada się za bezwzględną koniecznością funkcjonowania uniwersalnego systemu norm i wartości, który powinien być podzielany przez wszystkich członków społeczeństwa (42%). Dość sporo, bo 33,8%, opowiada się za umiarkowaną relatywizacją w sferze aksjologicznej, dopuszczając pewne odstępstwa od funkcjonującego w społeczeństwie systemu w wyjątkowych sytuacjach życiowych. Jedynie 10,5% spośród pytaných przedstawicieli młodszej młodzieży stanowią zwolennicy skrajnej relatywizacji norm i wartości, opowiadający się za możliwością całkowicie indywidualnego kształtowania systemu aksjonormatywnego przez każdego z członków społeczeństwa z osobna.

Starsza część młodzieży prezentuje podobne postawy, jednak — co ciekawe — odsetek zorientowanych na absolutyzm aksjologiczny jest w tej grupie wyższy niż w przypadku gimnazjalistów. Większość studentów rybnickich ocenia, że posiadanie trwałego zespołu wartości oraz kierowanie się sztywnymi zasadami to bezwzględna konieczność (62%). Dość znamienne, że 24% młodych ludzi twierdzi, że w życiu ważne są wartości i zasady moralne, ale w pewnych sytuacjach życiowych są skłonni od nich odchodzić. Trzeba także odnotować, że 9% prezentuje postawy, które można określić jako skrajny *permissywnizm moralny*. Przyjmują oni bowiem założenie, że człowiek nie powinien kierować się sztywnymi zasadami w swoich życiowych wyborach, lecz każdorazowo dostosowywać działanie do sytuacji.

Różnice w opiniach obu grup można wytłumaczyć szczególnie nasilonym konfrontowaniem wartości i norm świata, w którym się żyje, co wiąże się z okresem dojrzewania, charakterystycznym dla wieku gimnazjalnego. Studenci prezentują postawy nieco bardziej wyważone, okrzeple, mocniej opierające się na głębokiej refleksji, a słabiej na reakcjach emocjonalnych. Niemniej jednak wyraźnie uwidacznia się przechodzenie od absolutyzmu do relatywizacji moralnej. Zauważyć należy

dość sporą grupę młodych ludzi, którzy skłonni są przyjmować postawy relatywistyczne w odniesieniu do norm moralnych, które mogą stać się przyczyną permisywizmu moralnego wobec siebie i innych.

Coraz powszechniej młodzi otwarcie deklarują relatywizm w sferze moralnej, co jest oznaką orientacji aksjologicznej charakterystycznej dla nowoczesności. Pojawia się przy tym zagrożenie, że wartości i normy uznawane w formule ogólnej mogą nie stanowić skutecznych regulatorów działań w konkretnych okolicznościach, zatem ich znaczenie jako podstawy więzi społecznej może także być minimalizowane².

Rodzina jako fundament systemu wartości

Warto wspomnieć szczególną rolę, jaką odgrywała tradycyjnie pojmowana rodzina w realiach, w jakich przyszło funkcjonować społeczeństwu polskiemu na przestrzeni dziejów. W przeszłości rodzina często stanowiła dla Polaków wartość fundamentalną i niezbywalną. Fakt zajmowania przez nią wysokiej pozycji w strukturze wartości wynikał w dużej mierze z uwarunkowań historycznych. Od drugiej połowy XIX wieku można mówić o modelu „rodziny twierdzy”, która w obliczu procesów wynaradawiania, szczególnie zaś widocznej w przestrzeni kulturowej śląska germanizacji, utrzymywała tożsamość kulturową i stała się centralną komórką życia narodowego (W. Świątkiewicz, 1994, s. 43).

W. Świątkiewicz kondycję kulturową współczesnego społeczeństwa określa jako „wichrowatość”. Pojęcie to wskazuje na fakt, że żyjemy dzisiaj w świecie sprzecznych interesów związanych z rodziną, pracą, miłością; w świecie, w którym mamy pełną dowolność, co do realizacji indywidualnych celów. W tych realiach rodzina zaczyna tracić swoje uprzywilejowane miejsce w strukturach społecznego świata. Sens jej istnienia jako podstawowej instytucji i grupy społecznej, środowiska dojrzewania osobowości społecznej podlega delegitymizacji (W. Świątkiewicz, 2007, s. 132). Większa część sondaży wskazuje jednak, że zasadniczo w hierarchii dążeń i celów życiowych rodzina wciąż zajmuje pierwszorzędną pozycję, pomimo że wyraźny jest dość szybki wzrost znaczenia wartości o charakterze ekonomicznym oraz związanych z aspiracjami edukacyjnymi. Przeprowadzone przez CBOS w 2003 roku badania ujawniły, że wbrew temu, że udane życie rodzinne wciąż plasuje się na pierwszej pozycji, liczba młodych ludzi wskazujących tę wartość jako cel swojego życia zmalała o 7% w stosunku do roku 1998 i wynosiła 50% ogółu badanych³.

² Wnioski o podobnym charakterze sformułowała na podstawie prowadzonych w latach 1996—1998 badań nad licealistami H. Świda-Zięba (2002, s. 451).

³ Wcześniejsze badania CBOS z lat 1994, 1996 i 1998 przeprowadzone wśród młodzieży szkół ponadpodstawowych wykazywały, że znaczenie udanego życia rodzinnego dla młodzieży stopniowo wzrasta. Z kolei wartość interesującej pracy spada (por. J. Kałka, 2004, s. 11).

Analizując cały szereg badań nad systemami aksjonormatywnymi młodego pokolenia, G. Adamczyk zwraca uwagę, że w tej sferze dominują trzy obszary — szczęśliwe życie rodzinne, uważane w latach 90. za ważne dla 50—97% młodych Polaków; miłość, wybierana przez 47—95%, przyjaźń, wskazywana przez 33—90%; oraz wiara religijna, uznawana za ważną wartość przez 50—60% młodzieży (G. Adamczyk, 2003, s. 137).

Otrzymane w badaniach prowadzonych na terenie Śląska wyniki zdają się wpisywać w te ogólne trendy. Biorąc pod uwagę ocenę istotności rodziny i jej ulokowanie w hierarchiach aksjonormatywnych śląskiej młodzieży, istnienie rodziny rozumianej jako podstawowa grupa społeczna nie wydaje się zagrożone.

Przytłaczająca większość śląskich gimnazjalistów wskazywała szczęście rodzinne jako najistotniejszą z tzw. wartości codziennych (88,9%).

Aby uchwycić istotę systemu norm i wartości młodzieży, należało odnaleźć jedną konkretną wartość uznawaną przez młodego człowieka za *najważniejszą z ważnych*, gdyż to ona może decydować o ostatecznym kształcie systemu aksjonormatywnego. Gimnazjalistów śląskich poproszono zatem, aby wybrali tylko jedną wartość, którą uważają za najważniejszą z ważnych dla ich codziennego życia. Ponownie najczęściej wskazywano wartości szczęścia rodzinnego (45,2%).

Zdecydowanie najczęściej gimnazjaliści wybierali szczęście rodzinne także jako *ostateczną wartość życiową* (80,6%). Idąc tym torem myślenia, poproszono, by gimnazjaliści wskazali istotne dla nich wartości sensotwórcze. W tym przypadku także najczęściej wybraną wartością było szczęście rodzinne (88,8% wskazań).

Analiza wykazała, że to rodzina i jej szczęście zajmuje pierwsze miejsce wśród wszystkich wybieranych przez młodych wartości. Rodzina jest znacznie ważniejsza niż pieniądze, władza, interesujące życie czy ciekawa praca, zarówno w ich codziennym życiu, jak i jako ostateczny cel życiowy.

Starsza młodzież — uczniowie katowickich szkół średnich — podobnie postrzega rolę rodziny w swoim życiu. Deklaracje tej grupy badanych świadczą o wysokiej pozycji rodziny w hierarchii aksjologicznej. Dla zdecydowanej większości pytanych rodzina ma duże albo bardzo duże znaczenie — tak deklaruje 72,4% ogółu. Nieco mniejszą wagę przypisuje jej w swoim życiu 23,9% badanych. Tylko 1,3% młodych katowiczanki deklaruje, że rodzina nie ma dla nich żadnego znaczenia.

Na podstawie odpowiedzi na kolejne pytania można wysnuć wnioski, co dla młodzieży oznacza pojęcie *rodzina*. W ostatnim czasie bowiem w wymiarze globalnym ujawnia się ciągły wzrost liczby form życia rodzinnego, które nie opierają się na tradycyjnie pojmowanym związku małżeńskim. Tendencja ta spowodowana

Także A. Błasiak w badaniach przeprowadzonych w 1998 roku odnotowała zdecydowany priorytet rodziny jako centralnej wartości w systemach funkcjonujących w świadomości maturzystów, podczas gdy zdecydowanie niżej plasuje się znaczenie odpowiedniego zawodu jako wartości, a wartości materialne lokują się właściwie na samym dole hierarchii wartości (por. A. Błasiak, 2002, s. 306—307).

Podobnie w nieco późniejszych badaniach J. Mariańskiego (z okresu przełomu 2000/2001) szczęście rodzinne było najczęściej wybierane przez młodzież spośród wartości codziennych uznawanych za ważne — wybrało je od 66,8% do 72,6% badanych (zależnie od miejscowości). Por. J. Mariański, 2003, s. 206.

jest w znacznym stopniu zmianami zachodzącymi w strukturze społecznej, wynikającymi z procesów industrializacji, urbanizacji, postępu w nauce oraz zmian w systemach wartości (J. Żebrowski, 2006, s. 18). Wydaje się, że charakter owej „podwaliny” struktury rodzinnej może stanowić dobry wskaźnik tradycyjnego bądź nowoczesnego modelu życia rodzinnego obecnego w świadomości młodych.

Zdecydowana większość młodych katowiczian (73,6%) planuje założenie rodziny opartej na związku małżeńskim. Jedynie 13,6% mówi o planach związanych z życiem w trwałym związku, lecz bez ślubu, a tylko 5,8% deklaruje chęć pozostania singlem, czyli życie w powszechnej dziś (i w pewnym sensie popularnej) sytuacji zawieszenia w rzeczywistości bez oparcia w trwałym związku.

Kolejnym pytaniem jest kwestia formy legalizacji związku. Analiza odpowiedzi w odniesieniu do tego problemu wskazuje na mocne przywiązanie młodych do tradycji religijnej. Dla ponad połowy uczniów katowickich szkół średnich (51,9%) naprawdę ważny jest ślub kościelny. Znacznie mniej pytanym (15,3%) twierdzi, że aby założyć rodzinę, żaden ślub nie jest potrzebny. Odpowiedzi, że naprawdę ważny jest ślub cywilny, udzieliło 12,3% badanych.

Otrzymane rozkłady odpowiedzi są potwierdzeniem obserwowanego dużego znaczenia wartości prorodzinnych w systemie aksjonormatywnym młodego pokolenia Polaków⁴. Choć zauważyć należy, że według niektórych socjologów po okresie transformacji ustrojowej można zaobserwować pewne przesunięcia w sferze aksjologicznej młodego pokolenia Polaków. Do roku 1989 udane i szczęśliwe życie rodzinne zajmowało pierwszoplanową pozycję w systemie aksjonormatywnym młodzieży, później zaś zaczęto obserwować rosnące znaczenie atrakcyjnej pracy zawodowej traktowanej jako wartość. Istotnym czynnikiem tłumaczącym owo przesunięcie może być także fakt, że zgodna z wykształceniem, atrakcyjna praca zaczyna być bardzo ważna, a rodzina spełnia funkcję oparcia dla młodego człowieka, sfery, w której dominuje bezpieczeństwo, miłość, zaufanie i przyjaźń (R. Pawłowska, E. Jundziłł, 2001, s. 221).

Mamy zatem do czynienia z sytuacją, w której rodzina pozostaje wciąż wartością naczelną. Wokół niej skupiają się wszystkie inne. Można wręcz stwierdzić, że przynajmniej dla części młodych ludzi zyskuje ona rangę wartości absolutnej. Niniejsza analiza wskazuje, że nie znajdują uzasadnienia tezy o spadającej liczbie młodych ludzi postrzegających życie rodzinne jako główny cel swojego życia. Życie rodzinne wciąż zajmuje pierwszoplanową pozycję w hierarchii celów młodych Polaków. Powody przypisywania tej wartości tak dużego znaczenia są jednak najprawdopodobniej bardzo różne⁵.

⁴ Ponad dekadę wcześniej K. Ryczan wśród maturzystów uczestniczących w katechizacji odnotował znaczną przewagę wartości szczęścia rodzinnego (83,4% wyborów) nad innymi wartościami codziennymi (por. K. Ryczan, 1989, s. 118). Także J. Mariański w 1994 roku odnotował, że wśród celów i dążeń życiowych badanych przez niego maturzystów najważniejsze miejsce zajmowało szczęście rodzinne wybierane przez blisko trzy czwarte młodych respondentów. Nieco mniej wyborów zyskała wielka odwzajemniona miłość, którą wybierała ponad połowa badanych. Te dwie wartości afiliacyjne wyraźnie dominowały nad innymi (por. J. Mariański, 1995, s. 172–173).

⁵ Taki wniosek formułuje również na podstawie badań z okresu 1997–2000 J. Mariański (2003, s. 211).

W odniesieniu do postrzegania roli i specyfiki rodziny wydaje się zatem, że młodzież pozostaje mocno przywiązana do tradycji. Symptomy nowoczesności ujawniające się w obrębie struktur rodzinnych, jak alternatywne formy życia małżeńskiego, nie zyskują powszechnego uznania w oczach śląskiej młodzieży.

Wiara i praktyki religijne — współczesna codzienność czy zapomniana przeszłość?

Nowoczesne społeczeństwo pluralistyczne sprzyja kształtowaniu się nastawienia na *profanum* i wartości konsumpcyjne, a w konsekwencji może doprowadzić do zaniku poczucia *sacrum* oraz całkowitej relatywizacji norm etycznych (J. Mariański, 1993, s. 31).

Niezależnie od tego, jak określa się pluralizm kulturowy — czy jako wielość i różnorodność systemów znaczeń, czy też jako wielość i różnorodność systemów wiedzy życia — chodzi o proces przemian zaznaczający się w subiektywnej świadomości jednostek ludzkich. Skutkiem tego procesu jest przede wszystkim indywidualizacja i prywatyzacja religii w warunkach społeczeństwa złożonego. Oznacza to, że religia instytucjonalna zatracą swój obiektywny status w indywidualnej świadomości. Przestaje być obiektywną rzeczywistością i staje się sprawą wyboru przekonania i preferencji (W. Piwowarski, 1998, s. 366). Zjawisko to stanowi jeden z najbardziej widocznych aspektów sekularyzacji. Znaczącym czynnikiem, powodującym, że sekularyzacja wpływa na zwykłego człowieka, jest kryzys wiarygodności religii. Mówiąc inaczej — sekularyzacja stanowi rezultat powszechnego upadku wiarygodności tradycyjnych religii (P.L. Berger, 2005, s. 173).

Panuje pogląd, że religia jest niezwykle głęboko wpisana w tradycję kulturową Górnego Śląska, stając się wręcz zasadą konstytutywną lokalnej kultury, określającą tożsamość i regionalną odrębność mieszkańców tego regionu. Jakkolwiek można mieć zastrzeżenia co do nadawania pierwszoplanowej roli religii w kształtowaniu regionalnej tożsamości, to jednak zauważyć należy, że przebieg i kształt procesów społeczno-kulturowych na Górnym Śląsku w dużej mierze determinowany był przez utrwalone w świadomości społecznej stereotypowe postrzeganie Ślązaków jako *homo religiosus* — ludzi rdzennie religijnych (W. Świątkiewicz, 1997, s. 36—37).

Pytanie o to, jak współcześnie kształtują się postawy młodzieży wobec religii, wydaje się zatem bardzo interesujące. Czy przywiązanie do ciągle żywej tradycji religijnej uwidacznia się w opiniach młodych ludzi, czy też sekularyzacja stanowiąca fenomen nowoczesności doprowadziła do zaniku znaczenia religii w systemach aksjonormatywnych młodych? Aby udzielić odpowiedzi na to pytanie, warto poddać analizie kilka podstawowych wskaźników świadczących o jej roli i znaczeniu w świecie wartości młodzieży.

Wypowiedzi śląskich gimnazjalistów świadczą o stosunkowo wysokim przywiązaniu do religii. Dla 31,8% badanych wiara była ważną wartością, której znaczenie ujawnia się w codziennym życiu. Podobny odsetek określił zachowanie wiary w Boga jako ostateczną życiową wartość (35,1%). Podkreślić należy, że ponad połowa uczniów wskazała zbawienie wieczne (65,4%) jako nadrzędny, ostateczny cel swojego życia, zaś dla 45,2% wiara była jednym z istotnych czynników sensotwórczych. Dla 35,3% pytanych gimnazjalistów religia była ważną wartością o charakterze podstawowym, fundamentalnym dla społeczeństwa polskiego.

Gimnazjalistom zadano także pytanie dotyczące samookreślenia w odniesieniu do intensywności wiary. Zdecydowana większość (76,8%) określiła się jako wierzący. Jako głęboko wierzący określiło się 14,7%. Obojętni wobec wiary stanowili 7,4% badanych. Marginalnie reprezentowani byli niewierzący (1%).

Zdecydowana większość badanych gimnazjalistów (72,6%) deklaruje regularne uczestnictwo we mszy świętej. W tej grupie mieści się 32,4% respondentów, którzy mówią, że praktykują w każdą niedzielę, święto, a niekiedy w dni powszednie. Osoby praktykujące w każdą niedzielę i święto stanowią 40,4%. Względnie regularnie, 2—3 razy w miesiącu, praktykuje 13,6%. We mszach raz w miesiącu uczestniczy 4,2%, natomiast 6,8% stanowią praktykujący zupełnie sporadycznie — kilka razy do roku, z okazji Świąt Bożego Narodzenia czy Wielkanocy. Jedynie 2,4% badanych oświadcza, że w ogóle nie uczestniczy we mszach świętych.

Dla uczniów katowickich szkół średnich religia jest istotną życiową wartością — odsetek deklarujących pierwszorzędne znaczenie religii wynosi wśród nich 38,1%. O dużym znaczeniu religii mówi 11,7%, średnie jej znaczenie deklaruje 17,6%, a małą bądź bardzo małą rolę przypisuje jej w swoim życiu 16,3% młodych katowiczian.

Większość z nich (42,1%) określa się jako wierzący. Sporą grupę (21,6%) tworzą niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej. Obojętni wobec wiary stanowią 15,6% badanych. Jako głęboko wierzący natomiast określiło się 7,9%. Podobnie liczną grupę, 7,1%, stanowili niewierzący. Jedynie 3,6% młodych mieszkańców Katowic określiło się jako zdecydowani przeciwnicy religii.

Największa część pytanych deklarowała regularne uczestnictwo we mszy świętej. Wśród nich była nieliczna grupa (2,7%) młodych, którzy mówili, że praktykują w każdą niedzielę, święto, a niekiedy w dni powszednie. Osoby praktykujące w każdą niedzielę i święto stanowiły 27,9% ogółu. Względnie regularnie, 2—3 razy w miesiącu, praktykuje 14,2% uczniów katowickich szkół średnich. We mszy najwyżej raz w miesiącu uczestniczy 11,5%. Liczną zbiorowość (23,8%) stanowią praktykujący sporadycznie — kilka razy do roku, z okazji Świąt Bożego Narodzenia czy Wielkanocy. Dość sporo badanych (13,1%) oświadcza, że w ogóle nie praktykuje. W tej grupie zatem wskaźniki uczestnictwa we mszy świętej są niższe niż wśród gimnazjalistów.

Młodzież studiująca w Rybniku, podobnie jak dwie poprzednie grupy, postrzega religię jako ważną wartość w życiu. Odsetek deklarujących jej pierwszorzędne znaczenie wynosi 44,3%. Dużą wartość przypisuje religii 21,3% ogółu. Średnią rolę nadaje jej 12,6% młodych rybniczian, a jako wartość zupełnie nieistotną dla swojej egzystencji ocenia religię grupa 16,3% studentów.

Jako głęboko wierzący określało się 21% pytanych, jako wierzący 67%, a jako obojętni, ale przywiązani do tradycji katolickiej 12%. Jeżeli chodzi o stosunek do kościelnych praktyk religijnych (rozpatrywanych przez pryzmat niedzielnych mszy świętych), największą grupę stanowili studenci deklarujący uczestnictwo w praktykach kilka razy w miesiącu (44%). W każdą niedzielę i święto praktykuje jedna trzecia studentów (34%), a co piąty badany (18%) deklaruje, że we mszy uczestniczy raz w miesiącu. Zupełnie marginalna jest grupa młodych deklarujących, że biorą udział w kościelnych praktykach we wszystkie niedziele, święta, a czasem też w dni powszednie (2%).

Próbując dokonać porównania omówionych danych z wynikami wcześniejszych badań, można dojść do wniosku, że autodeklaracje wiary na przestrzeni lat podlegają jedynie niewielkim zmianom i kształtują się na poziomie właściwym dla młodzieży w całej Polsce⁶.

Prowadzone w odniesieniu do młodzieży badania dostarczają podobnych danych dotyczących częstotliwości praktyk religijnych młodego pokolenia⁷. Niektóre z nich jednak wskazują na pewne zmiany świadczące o zmniejszającym się stopniowo zaangażowaniu młodych ludzi w tą sferę życia religijnego⁸. W świetle prezentowanych wyników badań wydaje się jednak, że proces ten nie znajduje dotąd wyraźnego odzwierciedlenia wśród młodzieży województwa śląskiego.

⁶ Badania J. Jerschiny zrealizowane w latach 1974—1975 wskazywały, że wśród osób w wieku 14—20 lat wierzący stanowili 90,75%, niewierzący zaś 7,95% (por. J. Jerschina, 1978, s. 24). W roku 1988 w badaniach prowadzonych wśród uczniów odnotowano 17,8% głęboko wierzących, 64,3% wierzących oraz 1,4% niewierzących (por. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, red., 1991, s. 167). K. Darczewska w badaniach z 1988 roku odnotowała 17,9% głęboko wierzących, 68,4% wierzących, 5,8% niezdecydowanych oraz 6,5% niewierzących (por. K. Darczewska, 1989, s. 50—51). W badaniach nad młodzieżą prowadzonych w roku 1993 przez J. Mariańskiego odnotowano z kolei 8,6% głęboko wierzących, 63% wierzących, 18,7% niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej, 6,2% obojętnych religijnie oraz 2,8% niewierzących (por. J. Mariański, 1995, s. 92). Podobny rozkład autodeklaracji wiary otrzymał w 1988 roku S. Zaręba, zajmujący się dynamiką przemian świadomości moralno-religijnej młodzieży. 89,6% badanych przez niego młodych ludzi określało się jako wierzący (zgrupowano tu trzy kategorie: głęboko wierzących, wierzących i niezdecydowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej). Jako obojętni zadeklarowało się 7,3% badanych, natomiast jako niewierzący określało się 2,4% respondentów (por. S. Zaręba, 2003, s. 120).

Również ogólnopolskie badania CBOS z 1998 roku wskazują na podobny rozkład odpowiedzi: 6,8% badanych określa się jako osoby głęboko wierzące, 74,5% jako wierzące, 14,5% jako niezdecydowane, a 4% deklaruje się jako niewierzący (por. Sondaż CBOS za: J. Mariański, 2000, s. 16).

⁷ Przykładowo badania J. Mariańskiego prowadzone wśród maturzystów (J. Mariański, 1995, s. 90 i nast.) lub ogólnopolskie badania J. Mariańskiego i W. Zdaniewicza (1991, s. 38 i nast.).

⁸ Symptomy zmian odnotował m.in. S. Zaręba. Odsetki odpowiedzi badanych przez niego młodych ludzi świadczą właśnie o zmniejszającym się poziomie praktyk religijnych. W jego badaniach 40,2% stanowili respondenci praktykujący systematycznie, 31% praktykujący niesystematycznie, 18,3% praktykujący rzadko, a 9,5% niepraktykujący. Por. S. Zaręba, 2003, s. 104.

Również badania CBOS z 1998 roku świadczyły już o zmniejszającym się uczestnictwie młodych ludzi w praktykach religijnych. Odnotowano tu 6% respondentów deklarujących praktyki kilka razy w tygodniu, 48% praktykujących raz w tygodniu, 10% praktykujących przeciętnie 1—2 razy w miesiącu, 19% uczestniczących w praktykach religijnych sporadycznie (kilka razy w roku) i 16% respondentów deklarujących, że w ogóle nie praktykują. W 2003 roku proces ten stał się jeszcze wyraźniejszy — w badaniu odnotowano odsetki odpowiednio: 7, 41, 12, 20, 19. Por. *Młodzież 2003, Opinie i diagnozy* CBOS nr 2, Warszawa 2004, s. 113.

Wartości religijne traktowane jako ostateczne cele życiowe sytuują się wysoko w hierarchii funkcjonującej w świadomości młodych. Są one dla nich ważniejsze niż wartości materialne, społeczne czy patriotyczne, a większe znaczenie jest przypisywane jedynie wartościom związanym ze szczęśliwym życiem rodzinnym.

Można powiedzieć, że religijność młodego pokolenia mieszkańców województwa śląskiego wydaje się bliska modelowi religijności ludowej charakteryzowanemu przez W. Piwowarskiego (1978, s. 6). Inaczej rzecz ujmując, można powiedzieć, że w przestrzeni województwa śląskiego dominuje religijność ortodoksyjna, z pewnymi tylko elementami świadczącymi o nieznacznych przemianach w porównaniu z minionym okresem.

Próba podsumowania

Próbując dokonać generalnego podsumowania zaprezentowanej w niniejszej analizie kwestii funkcjonowania wartości w świadomości młodych mieszkańców województwa śląskiego, należy stwierdzić, że religia i rodzina odgrywają nadal kluczową rolę w systemach wartości młodego pokolenia.

Zaobserwowano, że badane zbiorowości są pod względem prezentowanych postaw religijnych dość podobne. Pomimo pewnej rozpiętości wiekowej respondentów cechuje zbliżony poziom i charakter zaangażowania religijnego. Można ich ogólnie określić jako *dość wierzących i raczej regularnie praktykujących*.

Dość liczna jest jednak grupa młodych ludzi, którzy skłonni są do przyjmowania postaw relatywistycznych w odniesieniu do norm moralnych, które mogą stać się przyczyną permisywizmu moralnego wobec siebie i innych. Występuje zatem zagrożenie, że wartości i normy uznawane w formule ogólnej mogą być mało skutecznym regulatorem działań w konkretnych okolicznościach, zatem ich znaczenie jako podstawy więzi społecznej może także być minimalizowane⁹.

Trudno jednoznacznie i kategorycznie umiejscowić młodzież na którymś z punktów continuum tradycja—nowoczesność. Wydaje się, że należałoby tu raczej mówić o *wielowymiarowej przestrzeni*, aniżeli o *osi*. Niemniej jednak w świetle zaprezentowanych refleksji w odniesieniu do świata wartości młodzież śląską należy umieścić bliżej biegunów tradycji, choć w innych kontekstach młodzi znacznie bardziej zbliżają się do nowoczesności, a nierzadko ją wyprzedzają, wchodząc w nową epokę, której nadejście sygnalizują niektórzy badacze świata społecznego.

⁹ Wnioski o podobnym charakterze sformułowała na podstawie prowadzonych w latach 1996—1998 badań nad licealistami H. Świda-Zięba (2002, s. 451).

Literatura

- Adamczuk L., Zdaniewicz W., red., 1991: *Kościół katolicki w Polsce: 1918—1990. Rocznik Statystyczny*. Warszawa: GUS.
- Adamczyk G., 2003: *Wartości społeczne w świadomości młodzieży polskiej i niemieckiej. Studium socjologiczne*. Lublin: TNKUL.
- Bagrowicz J., 2000: *Edukacja religijna współczesnej młodzieży*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Baniak J., red., 2007: *Kościół instytucjonalny a rodzina. Problem relacji i więzi wzajemnych*. W: „Socjologia Religii”. T. 5. Poznań: UAM.
- Bauman Z., 1992: *Dwa szkice o etyce ponowoczesnej*. Warszawa: Instytut Kultury.
- Berger P.L., 1995: *Rewolucja kapitalistyczna. Pięćdziesiąt tez o dobrobycie, równości i wolności*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Berger P.L., 2005: *Święty baldachim*. Kraków: „Nomos”.
- Błasiak A., 2002: *Młodzież — świat wartości*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Darczewska K., 1989: *Katolicyzm we współczesnym społeczeństwie polskim. O niektórych uwarunkowaniach i postawach*. Wrocław: Ossolineum.
- Jerschina J., 1978: *Młodzież i procesy laicyzacji świadomości społecznej*. Warszawa—Kraków: PWN — UJ.
- Kalka J., 2004: *Plany, dążenia i aspiracje życiowe młodzieży*. W: „Opinie i Diagnozy”. Nr 2: *Młodzież 2003*.
- Mariański J., 1991: *Kondycja religijna i moralna młodych Polaków*. Kraków: „Nomos”.
- Mariański J., 1993: *Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym*. Lublin: Redakcja Wydawnictwa KUL.
- Mariański J., 1995: *Młodzież między tradycją i ponowoczesnością. Wartości moralne w świadomości maturzystów*. Lublin: Redakcja Wydawnictwa KUL.
- Mariański J., 1997: *Religia i Kościół między tradycją i ponowoczesnością. Studium socjologiczne*. Kraków: „Nomos”.
- Mariański J., 1998: *Między nadzieją a zwątpieniem. Sens życia w świadomości młodzieży szkolnej*. Lublin: TNKUL.
- Mariański J., 2000: *Religijność młodzieży polskiej wobec wyzwań reewangelizacji Europy*. W: W. Nowak, red.: *Młodzież a ewangelizacja w perspektywie wyzwań XXI wieku*. Olsztyn: „SQL”.
- Mariański J., 2003: *Między sekularyzacją i ewangelizacją. Wartości prorodzinne w świadomości młodzieży szkół średnich*. Lublin: TNKUL.
- Mariański J., red., 2002: *Kondycja moralna społeczeństwa polskiego*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Mariański J., Zdaniewicz W., 1991: *Wartości religijne i moralne młodych Polaków*. Warszawa: Pallotinum.
- Nowak W., red., 2000: *Młodzież a ewangelizacja w perspektywie wyzwań XXI wieku*. Olsztyn: „SQL”.
- „Opinie i Diagnozy” 2004, Nr 2: *Młodzież 2003*. Warszawa: CBOS.
- Pawłowska R., Jundziłł E., 2001: *Aspiracje życiowe współczesnej młodzieży licealnej w aspekcie przemian ustrojowych i środowiska rodzinnego*. W: T. Sołtysiak, M. Karwowski, red.: *Polska młodzież — zaburzenia, zagrożenia w aktualnej rzeczywistości społecznej*. Bydgoszcz.

- Piwowarski W., 1998: *Socjologia religii. Antologia tekstów*. Kraków: „Nomos”.
- Piwowarski W., 1978: *Wpływ uprzemysłowienia na tradycyjną religijność polską*. „Collectanea Theologica”, nr 1.
- Ryczan K., 1989: *Wartości ostateczne i codzienne. Orientacja światopoglądowa i życiowa*. „Collectanea Theologica”, nr 59.
- Sareło Z., 1995: *Postmodernistyczny styl życia i myślenia*. W: Z. Sareło, red.: *Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*. Poznań: Pallotinum.
- Sołtysiak T., Karwowska M., red., 2001: *Polska młodzież — zaburzenia, zagrożenia w aktualnej rzeczywistości społecznej*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej.
- Świątkiewicz W., 1994: *Rodzina jako wartość społeczna*. W: W. Świątkiewicz, red.: *W trosce o rodzinę*. Katowice: Instytut Górnośląski.
- Świątkiewicz W., 1997: *Tradycja i wybór. Socjologiczne studium religijności na Górnym Śląsku*. Katowice—Wrocław: KSPGŚ PAN — CBSiB UW.
- Świątkiewicz W., 2007: *Rodzina wobec Kościoła*. W: J. Baniak, red.: *Kościół instytucjonalny a rodzina. Problem relacji i więzi wzajemnych*. „Socjologia Religii”. T. 5. Poznań: UAM.
- Świątkiewicz W., red., 1994: *W trosce o rodzinę*. Katowice: Instytut Górnośląski.
- Świda-Zięba H., 2002: *Permisywizm moralny a postawy polskiej młodzieży*. W: J. Mariański, red.: *Kondycja moralna społeczeństwa polskiego*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Wrońska I., Mariański J., 1999: *Wartości życiowe młodzieży (na przykładzie szkół pielęgniarских)*. Lublin: „Neurocentrum”.
- Zaręba S., 2003: *Dynamika świadomości religijno-moralnej młodzieży w warunkach przemian ustrojowych w Polsce (1988—1998)*. Warszawa.
- Żebrowski J., 2006: *Współczesne przeobrażenia w funkcjonowaniu rodziny polskiej*. W: J. Żebrowski, red.: *Rodzina polska na przełomie wieków*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Żebrowski J., red., 2006: *Rodzina polska na przełomie wieków*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.